

Igor Fisković

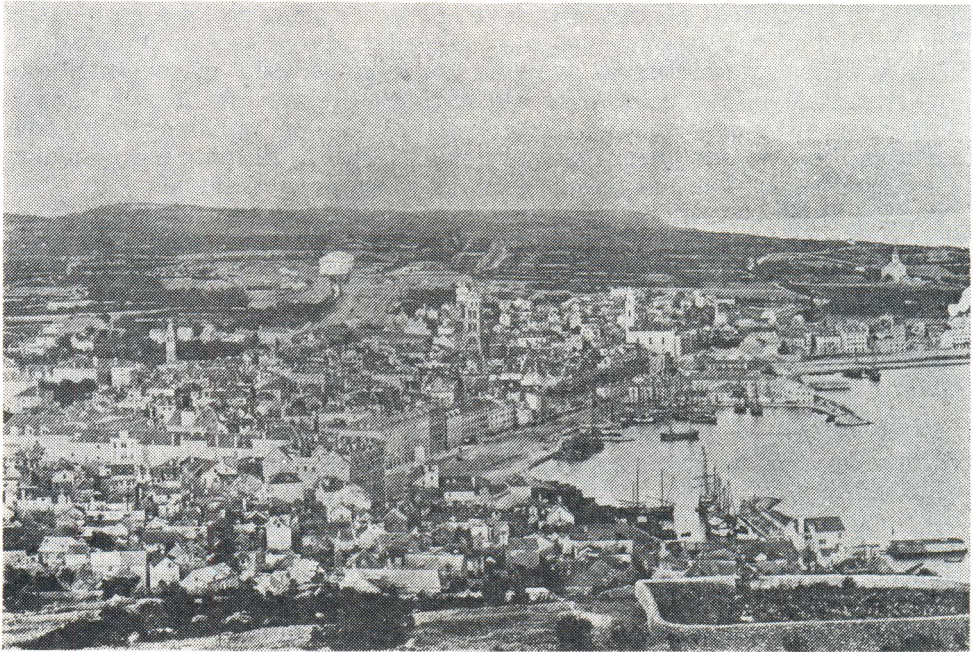
SREDNJOVJEKOVNA IZGRADNJA I IDENTITET GRADA SPLITA

UDK 711.424.033(497.13 Split)
Izvorni znanstveni članak
Prilježeno 7. II 1989.

Igor Fisković
Filozofski fakultet
41000 Zagreb, YU
Đ. Salaja 3

Autor se bavi specifičnostima izgradnje Splita u srednjem vijeku uvjetovanim nastankom u bivšoj Dioklecijanovoj palači. U prvo doba promjene u građevnim strukturama su manje, a u kasnijem vremenu su izraženije. Posebno je izgradnja romaničkog doba u svom bogatstvu oblika i monumentalnosti vezana za rješenja u antičkoj palači. U tim okvirima obraća pažnju zvoniku katedrale podignutom uz Peristil gdje je preuzet identični rječnik u plastici građevnog plašta. Razvija i semiološko tumačenje tog remek djela srednjovjekovnog graditeljstva.

Povijesno oblikovanje grada Splita neminovno je uvjetovano, pa uvelike i obilježeno poznatom činjenicom da mu je dragocjenu kolijevku podala Dioklecijanova palača. Tu je spoznaju već u barokno doba sretno sročio domaći pjesnik Jerolim Kavanjin, izriječom o gradu »ki ni drugo neg' polača« lapidarno ukazavši u kolikoj je mjeri svijest o povijesnome bitku ovoga grada bila živa kroz stoljeća. Sa neotklonjivim svojim materijalnim predloženjima i — odmah naglasimo: monumentalnim osvjedodčenjima, carska je građevina predstavljala gnijezdo u kojem je izrastao novi gradić, naravno, ne sustežući se iskoristiti, pa dorađivati ili razrađivati postojeće građevno tkivo prema svojim potrebama. Utoliko svi oni koji su do Kavanjinova doba prilazili Splitu s mora ili kopna raspoznavahu nametljivost drevne ljuške naselja, jednako kao što su njegovi žitelji morali uvidjeti neponištivost prvotne osnove grada. Rimski je palača svojim vanjskim i unutrašnjim obličjem određivala izgled glavnih dijelova gradskog tijela i sastavaka gradskog prostora, bila nosilac njegove potpunosti pa ostala i ključ njegove cjelovitosti. Kao dokaz tome znamo

Panorama Splita iz XIX stoljeća

također da su mnogi stari putopisci, učeni stranci željni povijesnih spoznaja iskazivali obuzetost njome naglašavajući crtežima i rečenicama na papiru nazočnost antičke baštine u prostornim strukturama stoljetnih življenja Splitsana.

Današnja pak naša gledanja znatno su raslojenija, jer nas prošlost — pogotovo razvoj grada — zanima u svojim dijalektičkim odvijanjima i mnogoznačnim iskazima. Susljedno tome nismo pristalice ni favoriziranja pojedinih, ma koliko vrijednih stanja na uštrb većine ostalih faza koje su ovdje iz početnih urbanističkih datosti proizlazile, nadovezujući se međusobno u mreži nadasve istančanih životnih odraza. Zahvaljujući njima staru jezgru Splita sagledavamo kao izrazito srednjovjekovnu sredinu uza sva njena antička postanja. U tome kontekstu i Kavanjinovu, u hrvatskoj povijesti umjetnosti već apostrofiranu izreku, shvaćamo poglavito u njenoj dvojakosti tj. u *izraženome paritetu grada i palače*, bolje reći: *palače i grada*. Mogli bismo čak ustvrditi kako pjesnik suživljen s prilikama zavičajne sredine nije ocrtao samo povijesnu mjeru Splita nego i fizička njegova vizualno-plastička svojstva u smislu naglašavanja odlika kontinuirane urbane izgradnje. Jer mnogo onoga što je on mogao vidjeti i spoznati u staroj urbanoj jezgri neodoljivo je oponašalo matricu rimske palače, slijedilo njezin sustav ne samo u prostornome poretku nego i oblikovnoj vrsnoći. Bila je to jasna posljedica izuzetne činjenice da je

Peristil sa zvonikom stolnice prije obnove

primarno poništavanje carskih zdanja bijaše prepušteno uglavnom ranom srednjem vijeku koji ni za to nije imao dostatnih snaga a nije se ni isplatilo satirati sve ono što se moglo itekako rabiti i preuređivati. Povrh svega rani srednji vijek nije imao zreli neki novi način zamjenjivanja postojećeg odgovarajućim vrijednostima, nego je različitim preinakama, prema svojim prohtjevima i shvaćanjima, težio rastočiti ono što je bilo u građi i izvedbi njenu posve nadmoćno. Stoga razaranja i ne bijahu odlučna ni posvemašnja, a načelo prilagođavanja po sistemu urastanja ili uvlačenja sitnih članaka u monumentalnu oplatu nazire se u nizu još sagledivih slučajeva. Uz odsustvo njihove dostatne množine, međutim, daleko smo od mogućnosti viđenja i približne složenosti događaja. Zastalno se u nemoći podizanja i oblikovanja ičega značajno novoga nastojalo iskoristiti što više staroga, pa se dosta toga upotrebljivoga za stanovanje i privređivanje svjesno čuvalo kao materijalna podloga ili barem iskustveni izvor daljnjeg arhitektonsko prostornog stvaranja.

Tek na to se nadovezalo stvaralaštvo razvijenog srednjeg vijeka vlastitim, drugdje prethodno projašnjenim arhitektonskim zamislama i oblikovnim težnjama. Ne imajući uopće poštivanje zatečenoga u plodotvornome cilju, možda su tadašnji naručioc i izvođači uklonili ili poništili pak više rimskih konstrukcija od nekih svojih prethodnika. Romanika je, naime, svojim gradnjama popunila čitavu površinu grada koji je tada prestao biti iskrpana palača, jer ju je nadržastao pa i prostorno udvostručio obzidavanjem zapadnog predgrađa u kojem se uputila podjednako

vrijedna stilska izgradnja. Veća se smionost ipak iskazala unutar Dioklecijanova četverokuta sužavanjem ulica i prolaza nekoć obrubljenih trijemovima, te prestrojavanjem između njih prostrtih blokova u kojima se nasilno zbijahu nizovi stambenih zgrada. Mnoge promjene u jeku tog procesa mogu se objašnjavati sa stanovišta socijalne historije, donekle su ogleadne za proučavanje političkog ponašanja ili sistema upravljanja u raznim razdobljima, a svakako uputne za očitavanje ekonomskih prilika. Povjesničarima umjetnosti nadasve su, na razini očitavanja fizičkih stanja grada u procesu naznačenih preobrazbi, zanimljive objave kontinuiteta s afirmativnim ili pak negativnim predznacima. A lako je uočiti da je tlocrtna razdioba rimskih građevnih sklopova ipak uzdržavana u urbanističkom sustavu, dok jedino očuvanost najznačajnijih zgrada odaje proturječnosti odnosa prema prošlosti u naponu srednjovjekovnog određivanja gradskog organizma. Polazna pak naša tvrnja o *djelotvornom ponavljanju odabranih uzora graditeljskog umijeća*, čak i nekih oblikovnih konstanta iz minulih doba drugačijeg uređenja, načelno je iznimna te upečatljiva za identitet Splita kojemu se zbog sadašnje ugroženosti opravdano poklanja pažnja.

Ističući pak da je *Dioklecijanova palača* bila odlučna za određenje cjelovitog urbanističkog tkiva srednjovjekovnog Splita nije lako otkriti koliko se ona zrcalila u slijedu povezanih slika arhitektonskog stvaralaštva jednog velikog povijesnog razdoblja. Jer jedno su fizički okviri, građevna ljuštura koju je ona predstavljala i davala, a drugo promjene namjena i sadržaja kojima bijahu podvrgnuti svi njezini dijelovi pošto su je napustili i posljednji vladari prekomorskog svijeta u gašenju. Palača je, naime, tada postala *zatvoreno sklonište* bjegunaca sa poharane obale koji — pretpostavljamo — ne bijahu sposobni da išta arhitektonski vrednijeg oblikuju, ni uopće voljni za ikakve znatnije građevinske zahvate. Imali su prvenstveno zidine koje im pružahu ne malu sigurnost izvana, a sve ostalo bijaše prepušteno nesmiljenom preudešavanju reprezentativnih zdanja za potrebe pukog stanovanja ljudi oskudnih mogućnosti. O tome je, uostalom, petstotinjak godina kasnije izvijestio Toma Arhiđakon prikazavši kako je većina naseljenika isprva imala »stanovati pod podzemnim svodovima i u kriptama«, dok su imućniji »dobili za svoja boravišta naokolo postavljene kule«. Indikativna je u mnogome ta prva zapisana povijesna slika Splita, jer nam predočuje grad s utvrdama i raslojenim unutrašnjim prostorijama kao bitnim činiocima što će zadugo obilježavati njegova arhitektonska ustrojstva.

Ali u pretkomunalnim vremenima nedvojbeno je nekoliko naraštaja stanovnika lišenih građanske svijesti više razgrađivalo postojeće negoli podizalo išta novo, oblikovano na osmišljeni način te dostojno pažnje. Koristili su se — kako zapisa kroničar — svim šupljinama bivše palače s nemalim ravnodušjem prema njenim izvornim sadržajima i svemu onome što je ona tada u svojoj dorađenosti predstavljala na mnogo širim obzorjima. Najedajući joj unutrašnjost u većini dijelova koji se pokazaše neprilagodljivi gustome stanovanju, pretvarahu je pomalo u zgusnuti konglomerat iz kojeg će iščeznuti većina poganskih zdanja ma-

kar se nije rastočio geometrijski poredak glavnih komunikacija i najčvršćih zidina. Slikoviti, rijetko još vidljivi odlomci naslanjanja kasnijih novogradnji na njih ili podvlačenje čitavih kuća pod svodove rimskih dvorana, podsjećaju na prijanjanje pustinjačkih stanova na prirodne klisure južnih padina obližnjeg Marjana. Toga je bilo mnogo više, jer ne samo da se srednjovjekovne ulice pretakahu u podzemlje palače, uplitahu u hodnike rimske građevne cjeline, nego su njene osobito građene opne zadirale u unutrašnjost kuća i palača, lukovi predstavljali iskoristive prolaze, a ozidani stupovi okomite učvršćivače uglova zgrada ili upore raskršća uličica. Na mnogim mjestima oni su bili putokaz u arhitektonskom svladavanju prostora davajući podstrek pa i uzor u rješavanju raznih zadataka. A u nedostatku suvremenog stila građenja i odsustvu razmjene postignuća, mjesno je nasljeđe bilo više oslonac stvaranja nego zapreka sve do XI/XII. stoljeća. Budući da je ukupno preuđavanje unutargradskog prostora bilo suočeno sa stamenošću carskih okvira, jedino se oni kao mrežolike osi suprotstaviše diljem Jadrana inače zavladaoj amorfnosti rasta ranosrednjovjekovnih naselja. Dugoročnost preobrazbi u novom oživljavanju ovog središta, doduše, poremetila je negdašnju simetriju izgradnje, ali je i novouspostavljeni naizgledni nered doskora progovorio dinamičkim svojim zakonitostima. U njih su pretočene predaje kao oživotvorene spoznaje o vrsnoćama i osobitostima građevnih okova, koje se uspješno svladavalo djelotvornim preinakama uz otklanjanje gluhog oponašanja ili ponavljanja zatečenoga nespojivog više sa suvremenim prohtjevima.

Po svemu tome Split je bio u očiglednoj prednosti, a nadvladavanju ondašnje opće umrtvljenosti urbanoga rasta na širem podneblju, zacijelo je još pomogla i *neprekinutost vjerskog života*. Postignuta je poglavito prijenosom iz Salone crkvenih institucija kao stožera općeg pa i kulturnog probijanja, što je zajamčilo i relativni slijed makar blijedog i na istim načelima zasnovanog umjetničkog stvaranja. Njega jedva otkrivaju rijetki likovni spomenici s pragova srednjeg vijeka prateći poglavito stvaranje careva mauzoleja i hrama u kršćanska svetišta a potom i socijalno uzdizanje uglednika ponajprije iz crkvenih redova. Svakako je preuzimanje uloge sijela dalmatinskog primasa, što je kasnije uslijedilo, još više značilo za napredak fizički na samodostatnost življenja inače osuđenog Splita. Vladajućim bezizlazjima, naime, prinijeto je s idejno utemeljenih podloga stanovito okretanje budućnosti, čemu je iz svoje dogmatske suštine smjeralo kršćanstvo ujedno i kao nosilac velikog iskustva organiziranog upravljanja. Sjedinjujući većinu htijenja u nužne okvire obnove života, crkvena se ustanova tada i neformalno postavila nad zajednicom stanovnika u djelatnost kojih je udahnula čvrstinu svojih unutrašnjih konstitucija.

Što je sve tinjalo u tim uvjetima promicanja gradograđevnih iskustava i umjetničkog zrenja kroz prvih nekoliko stoljeća srednjeg vijeka unutar prenapućenog negdašnjeg stana vladara zbrisanog carstva, teško je i naslutiti zbog nedostaka pravih dokaza. Njih su nužno satrla kasnija, tehnološki naprednija a oblikovno savršenija građevna posredovanja, tako

da su biljezi prelaznih stanja unutar palače-grada prilično škrti, iznimno pak sa sigurnošću i fiksirani. A bez obzira otkada su, pa i jesu li uopće pojedine reprezentativne kasnoantičke dvorane bile posvećene za nove obrede (dok u okolici postojahu bazilike iste izvorne namjene), raspoznato je rastrgavanje poganskog okruženja u većem broju slikovitih tragova. Oni, međutim, imaju smisao znakova i nedostaje im punoća procesa prostornih preokretanja, koje je tim teže nazrijeti što obuhvaćaju više lomljenja staroga negoli podizanja novoga. To novo prilagođavanje za potrebe stanovanja veće zajednice ljudi negoli je palača i površinski omogućavala, mora da je bilo poduzimano bez većih priprema, u improviziranoj naravi najčešće nedomišljeno i obično krhko. Početna stanja mijenjanja arhitektonskog lika carske rezidencije u stambenu jezgru nastajućeg Splita, te niz činilaca tog preoblikovanja tijekom tzv. »tamnih stoljeća« zato su najslabije predočiva. Osim što je dosta toga bilo rađeno od drva, čak i ono građeno od trajnijeg materijala, naknadno je poništavano kad su dostignuta bolja rješenja a u zbijenome prostoru iskazala se morfološki zrelija nastojanja. Upravo tako, zatirući fazu ranosrednjovjekovne nemoći pa i općenito nesređenih stanja, barem na gradograđevnome planu uspostavljena je veza između natprosječno vrsne podloge rimskih gradnji i stilske arhitekture iz doba komunalnog razvoja grada.

Drugim riječima, u zatvorenoj svojoj cjelini Dioklecijanova je palača počela utjecati na lokalno graditeljstvo tek kada je priznata kao povijesna i materijalna stvarnost, pa je shvaćena i kao osobita vrsnoća dostojna ugledanja. Pretpostavka za to bilo je promaknuće svijesti žitelja, koliko izgrađeni njihov osjećaj za dostojnije okvire življenja koji bi odgovarali dostignutom stupnju društvenog zrenja, toliko spoznaja o mogućnosti doručivanja postojećeg na temelju moći ekonomskog uspona. Slaže se s time uopćena tvrdnja da tek ljudi sposobni za skupno iskorištavanje datih mogućnosti sa ciljem zajedničkog napretka, ostvaruju pojam grada. U Splitu je obistinjenje toga upečatljivo prenio čin sastavljanja *gradskog Statuta* u uvodniku kojeg je odmah bjelodano zabilježena antikizirajuća svijest nužno stečena i odgojena u očitanim okruženjima. Rijetki su, naime, u južnoslavenskoj — pa vjerojatno i evropskoj povijesti unatoč brojnim kasnijim pozivanjima na legendarna počela gradskih zajednica — tako razgovjetni iskazi te svijesti. Pod pjesničkim motom da »*Sretan je onaj tko od stradanja drugih postao je mudar*« uvodni retci izrijeком prenose obnoviteljskim htijenjem vođeno samopouzdanje građana uprto o klasičnu starinu, materijalno viđenu i osvjeđočenu u prostoru primorskoga kraja i zaljevskoga grada.

Sasvim su razumljivi pozivi na Salonu, ali se deskriptivnim prijenosom svih njenih vrednota i vrlina na Split, ona uzima kao stvarno ishodište »*plemstvu*« novoga grada. I premda je očigledno da se to »*plemstvo*« kao ključni činilac ondašnjeg gradskog i građanskog društva nastoji uzdići, nema sumnje da je ono u tome tekstu i skrivena poredba za poimanje entiteta i identiteta grada. Jer kaže se kako se »*načelnik grada Splita* (koji je i Statut sastavio) *radi vječnog spomena potrudio istražiti u starim spisima i u svim književnim vrstama plemenito porije-*

klo grada, da ga razumno dokaže kako bi građani dobili jasno uvjerenje o svojoj drevnosti«. Potom se uz Arhidakonovo u istome smislu zanimljivo tumačenje etimologije imena Spalatum (= salonitanska divna ili prostrana palača) naglašava da »treba znati kako grad Split vuče porijeklo od glasovitog i plemenitog grada Salone« nakon razaranja kojeg su stanovnici »oprezno pristupali splitskoj palači, koju je car Dioklecijan na zadivljujući način sagradio«. Nastojeći, dakle, da se ne zaboravi Salona kao oslonac crkvenih i uporište građanskih prava, polako se uvodi i palača u dvojstvu koje čudesno vješto sriče istom navedeni natpis s prvog gradskog pečata: »Divna palača — tihi salonitanski Split«. Time je sročena sinteza osjećanja i poimanja itekako odlučna koliko za povijesno oblikovanje Splita toliko za njegovo današnje tumačenje.

Potke građanskog samouvjerenja i razine srednjovjekovne svijesti zacijelo se okretahu urbanome okolišu koji je postojao i koji se sve više i potpunije uvažavao. Tako se i dogodilo da je palača postala izvor nadahnuća i stilskog građenja, izvani pokrenutog a prema domaćim uvjetima ujednačenog, istodobno kad je smišljeno zabilježena i u pisanim izvorima. Nipošto slučajno, naime, navodi se u statutu grada Splita iz sredine XIII. stoljeća koji nizom pravnih odredbi regulira život građana, te bilježi i neka urbanistička pravila. Među njima istaknuto mjesto zauzimaju zabrane obeščašćivanja gradskih zidina, dijelom antičkog nastanka, pa je i čitava kasnoantička palača proglašena zajedničkim dobrom koji se višestranom zaštićuje (cap. LXXX: ... *quod nullus presumat rumpere murum civitatis Spalati, vel palatij communis*...). Sprečavanje rušenja zidina je razumljivo naglašeno na prvome mjestu, a uz njih je odmah dodana i »općinska palača«, koja bi se mogla dvojako tumačiti. Moguće je, naime, to upravo stara carska palača uvažena kao ljuska grada i skelet njegova unutrašnjeg prostora, pa zato i zaštićena, a ne neka suvremena zgrada gradske uprave koja bi već tada bila izložena razaranju zbog svoje trošnosti. Poznato je pak da je takva palača (češće pisana kao »palazio comunitatis«) postojala u gradu tijekom XII. stoljeća, dokumentom iz godine 1337. potvrđena je njena velebnost uz navod da u Vijećnici postoji i »sala magna superiori«, a dvadesetak godina kasnije spominje se tek nova općinska palača. Prihvatljivo je utoliko tumačenje o uvažavanju rimskih zdanja kao okosnice ili bar ključnih uporišta u poimanju entiteta grada.

Zahvaljujući nametljivome postojanju antičkih građevina u Splitu su rano stasala i na striktno određen način usmjerena uvjerenja o potrebi cjelovitog uređivanja urbane jezgre. O tome također pisani Statut, koji je ozakonio dobre običaje i formulirao važna spoznajna iskustva, pruža nova svjedočanstva. U duhu nastojanja za sređivanjem javnih površina na drugome se mjestu (cap. 5/III.) nalaže popločavanje glavnih ulica te održavanje ili popravljivanje pločnika pred svim kućama (cap. 5/II.). Ulice su, čak više od postojećih ili novostvorenih trgova, posve ispravno shvaćene za najvažnije činioce životne i prostorne cjeline grada, pa im je dana primjerena pažnja ne samo u ondašnjim opisima grada nego i u temeljnom tekstu uspostavljanja i održavanja njegova reda i poretka.

Zabranjivalo se nad njima podizati bilo kakva stršeća zdanja koja bi oduzimala prostornost arterija (cap. 5/VI.), a kamoli pružati stube za ulaz u kuće po običaju kojim se i drugdje provodilo uzorno očuvanje javnih prostora od privatnih interesa. Može se lako pretpostaviti da se s njima dotada krunjio integritet grada kao mjesta upućivanja poglavito skupnog življenja, pa je u osvještavanju žitelja trijezno naglašeno čak u prilikama kad su kućevlasnici tj. pripadnici bogatijeg staleža koji uzima vodstvo u svoje ruke, o svemu sami odlučivali.

Sve se njihove odluke i dogovori, upisani u Statutu rađenom prema općim ondašnjim pravnim spoznajama i iskustvima, nadzirahu od službenika uprave kojima bijaše na čelu načelnik u propisanim redovnim obilascima grada (cap. 5/XIII.). Ujedno je uporedno s nalogom za uklanjanje trošnih kućeraka i domova dana prednost kamenim kućama (cap. 6/XXVI.), što nije značilo samo poboljšavanje uvjeta stanovanja nego i uzdizanja oblikovne vrsnoće građevina. Utanačena su i potanja neka pravila njihova građenja, osobito pomno rješavana pitanja međususjedskih odnosa zaobilaženjem kojih bi se remetio sklad skupnog opstanka (cap. 5/XIX.). a nadasve je iz sigurnosnih razloga zabranjeno prislanjanje privatnih kuća uza zidine naselja (cap. 5/X.), što se kasnije provodilo dodatnim odlukama Vijeća — npr. 1353. godine. Zidinama pak u predgrađima bila je poklonjena veća pažnja, vjerojatno zato što bijahu slabije od održalih rimskih, očigledno jačih i čvršće građenih (cap. 5/IX.). Savjesnom opredijeljenošću zakonskog pisanja, dakle, točno se nastojalo očuvati vrijednosti zajedničkih dobara uza sve poštivanje privatnog, kako to već bijaše uglavljeno u sustavu komunalnog razvoja.

I koliko god se može pričinjati da je srednjovjekovni Statut splitske općine iz 1312. godine popunjen općim mjestima ondašnjeg prava, toliko valja uočiti sigurnost njegovih izrijeke u množini urbanističkih propisa. A iz toga se razaznaje razmjerno visoka *svijest o vrijednosti gradograđevnih počela* i važnosti njihova uzdržavanja u jezgri kojoj bi bez dogovora o raznim problemima bio zaprijetio zamršaj poretka. U većini dijelova cjeline, koja je prvotno bila poslužila za nasušno sklonište izbjeglica neizvjesne sudbine, to je spriječeno zahvaljujući stalnosti rimskih zdanja. Ona su se pak najbolje očuvala u slučajevima kad im je dodijeljena nova funkcija općeg značaja ili su se trajno upotrebljavala u zajedničke svrhe, počevši od utvrđenih gradskih ulaza do čudesne preobrazbe grobnice ljutog progonitelja kršćanstva u kršćanski hram, posvećen glavnim vjerskim zaštitnicima, potom i lokalnim svetim pokroviteljima. Ta promjena kao da sadrži iskonsku vjeru u moć osnivača i zaštitnika grada, pa će imati dugoročnih posljedica. Odatle, dakako, proizlazi i u zakoniku toliko isticani smisao javnoga dobra poistovjećenog najčešće sa zajedničkom baštinom starinskog porijekla. Zato je u mnogome ona uvjetovala i sliku rastućega grada s time što razumljivo nisu prekinute veze njihovih entiteta, nego se — dapače — stapahu u organičku cjelinu uvažavanjem obostranih tekovina.

Ističući da je Dioklecijanova palača bila odlučna za određivanje cjelovitog urbanističkog tkiva srednjovjekovnog Splita, može se i iz dru-

gih pisanih izvora razvidjeti odlike njegova identiteta nezaobilazno dostignutog do XIII. stoljeća. Nema pak sumnje da je njegova sredina rano stekla urbane navike i saplela guste takve samostojne predaje do čim je znatno više od ostalih gradova hrvatske obale baratala nekretninama u svojoj jezgri. Pregledom najstarijih objavljenih dokumenata iz prošlosti primorskih krajeva (osobito »Codex Diplomaticus« — vol. II. — VII.) lako je ustvrditi da se u Splitu veći broj oporuka i prodaja te zakupa i najamnina, također i privatnih gradnji, odnosi na kuće. A to je već bjelodan dokaz koncentracije građanskih zanimanja na sami grad u srazmjerima koje ne pokazuje nijedan istorodni centar. Primjerice, u suvremenim zadarskim spisima prevladavaju poslovi oko obradivih zemalja plodne okolice, a u dubrovačkima se nižu pretežno trgovačka poduzimanja. Trogir kao i kasnije Šibenik raznorodniji su u značenjima privatnih djelatnosti, te najjači srednjodalmatinski grad potvrđuje svoju arhitektonsku korjenitost na dosljedan način.

U Splitu, dalje, kao da je srednjovjekovna arhitektura tipološki bila razvijenija a morfološki raščlanjenija, pa je i zbroj nazivlja njenih sastavaka iz arhiva nešto bogatiji negoli u drugim naseljima tijekom romaničkog doba. Unatoč fragmentarnosti spomena doznaje se za *utvrđene kuće s kulama* (CD — II/28; V/698; VII/35), najčešće iznutra posvođenima kao što su obično bili i posebice oblikovani prolazi: *androni*, *anditi* ili pak *portici* u prilično nečitljivim ali nedvojbeno složenim građevnim kompozicijama (CD — VI/2; VII/35, 121, 330 itd.). Upravo u spoju rečenih dijelova one stiču primjerenu razvedenost bloka koji vodoravnim i okomitim krakovima pobija okupljenost antičkih građevina. Otpočetka pak svojom zatvorenošću i zbijenošću u uličnim nizovima romaničke su kuće zatrle prozračnost rimskih trijemova u glavnim saobraćajnicama i težina okvira cjeline prenesena je u oplatu članova. Zamjetne su ipak kuće s raskošnijom obradom pročelja, nadasve klesarski obrađenim *okvirima većih prozora*, poznatih od sredine XIII. stoljeća (CD — V/969). Tada ih veći broj dobija i *dućane* u prizemljima, naravno, što iziskiva jasnije povezivanje kućnog i uličnog prostora s otvorima. Na njima pak, lako je istaknuto pri prvoj obradi te značajne baštine (C. Fisković, Romaničke kuće u Splitu i Trogiru. Starohrvatska prosvjeta III — 2/1952.), najbolje se prati razvoj i klesarskog zanata ponajviše oslonjenog na antičko nasleđe. A u uzlazu kamenarske djelatnosti popločavahu se i obične *kolibe* izvan grada (CD — V/619), dokazujući sve više prohtjeva u opremi stanova i najsiromašnijih Splićana. U razložitome slijedu povijesnog napretka otada potječu i prva imena graditelja, primjerice dosad neuočeni *magister Marcus Loduli, murarius* (CD — V/698). Njih bi zasigurno bilo više da se potpunije očuvala arhivska građa iz romaničkog doba, poglavito bilježnički spisi gradskih kancelarija kakvi su izišli na svjetlo u drugim dalmatinskim gradovima.

Uz taj nedostatak dragocjene su za proučavanje i građevnog inventara navedene knjige T. Smičiklase, no jednako u novije doba tiskane radnje V. Rismonda koje, odnoseći se mahom na XIV. stoljeće daju podatke o ustaljenosti graditeljskog razvoja na rečenim osnovama. Zahva-

ljujući njima kao da je izražajnije okoštala svijest stanovnika tijejnoga gradića o arhitektonskim vrsnoćama, a osobito o skupnoj njihovoj vrijednosti za iskaz bitnih htijenja suvremenog komunalnog društva. Zato nam arhivski izvodi daju podatke o održavanju specifičnih tema arhitektonskog oblikovanja, pa otkrivaju i narav oblika kojima je baratala romanika protegnuta od XII. do XIV. stoljeća. Zahvaljujući njima podvlači se i spoznaja da je srazmjerno pojačana monumentalizacija srednjovjekovne arhitekture u Splitu održavala opći odnos tadašnjeg svijeta prema antičkoj baštini. Naime, zamjetno je otklanjanje elitizma, koje je nadvladano robovlasništvo svemu pridavalo, uz uvođenje tipično kršćanskih omogućavanja širim slojevima da sudjeluju u primjerenim im razinama stvaranja i iskazivanja. Tako je vjerojatno i palača, kao uzor nedostižne više raskoši, postajala ideal mnogima koji podizahu prave male suvremene palače zatrpavajući jedinu onu negdašnju. A iz nje se uzimalo odabrane članke, funkcionalno važne za zajednicu grada, da bi se jače i dostojnije obilježila suvremena stanja duha ili uzdigao stupanj skupnog morala. U tome kontekstu ne treba smetnuti da su samostani pripadajući Splitu ranije već predstavljali najbogatije zbrojeve arhitektonskih članova i prostornih sklopova. Njihovu sraštenost sa stambenim graditeljstvom odaje već podatak iz 1119. godine (CD — II/128) o kupovini dijelova nekoć zajedničkih kule i dvorišta u gradskoj četvrti za potrebe jednog od starijih samostana. Ali, oni odreda ipak bijahu izdvojene jezgre sa svojim zatvorenim sadržajima, pa ih ostavljamo po strani i ne nalazeći daljih čvrstih oslonaca za naša analitička polazišta.

Koliko su ipak građevine te vrste obilježile svjetovno graditeljstvo svjedoči kao očigledna spona *nadbiskupska palača* u okružju stolne crkve zauzimajući veći dio jugoistočne četvrtine prvotne razdjele prostora rimske palače. Ona je pouzdano imala čitav skup zasebnih dijelova, različitih po namjeni i imenu pa i obliku, a dovoljno reprezentativnih da se u njima obavljaju i javne službe općeg značenja. Naime, prateći samo zabilježbe gdje su ispisani pojedini akti crkvenog pisara Hudolina Nikoleta iz Gubija (izd. Historijskog arhiva u Splitu, V/1965.), stiče se uvid u unutrašnju razvedenost te prostrane građevine u prvoj polovini trećenta. Osim što je imala *donju* te *gornju dvoranu* dovoljno svečanu da se u njoj sastaje kaptol pri izboru kanonika (naziva se i *audientia* — dok. 16, 18, 19, 20 i d.), posjedovala je svoju *kapelu*, posvećenu sv. Ivanu (dok. 7, 9, 13, 17 i d.; prema Farlatiju — III, 171 — sagrađena oko 1135. godine), a u njenome sastavu bijaše i *sinagoga* (dok. 26) nerazjašnjeno združena sa svetištem Bogorodice (dok. 15: *eccl. S. Mariae que est in Sinagoga in nostro episcopali palatio*). Inače je poznato da joj pripadaše i najistaknutija, gradska *jugoistočna kula* (navodi već Toma Arhiđakon) uz koju bijaše uzdignut zaseban podij (dok. 6: *podolio justa turrim . . .*), dovoljno prostran za vršenje obrednih činova. Još je važnije registrirati unutrašnje dvorište (*chiostro* — dok. 38, 47), sudeći po nazivu zacijelo arhitektonski oblikovano za razliku od drugoga otvorenog dvora (*curtis* — dok. 34), također dostupnog javnosti. Izdvojeno pak bijaše vanjsko predvorje (*plancato arhiepiscopali palatio* — dok. 31, 39, 51) vjerojatno

tek kao popločani dio ulice kakav je po predaji trijemova uz ulice rimske palače zabilježen pred većim brojem splitskih kuća u srednjem vijeku.

Vjerujemo da je, susljedno svojem sadržaju i značenju, nadbiskupska palača u jugoistočnom uglu Splita bila među najraskošnijima, ali nam i takva ona pouzdano svjedoči dosege stambenog graditeljstva u zenitu srednjeg vijeka. U gradu tada spomenute su u različitim prigodama i druge palače, češće privatne negoli javne, a u posjedu potvrđenih odličnika. Znade se tako za *palaču pokojnog kneza Ilije* u kojoj su 1241. godine gradski vječnici sklopili mir s humskim knezom Andrijom (CD — IV/123), a godinu dana prije novopridošli načelnik uzeo je — prema pisanju T. Arhidakona — kuću *kneza Grubeše* za javnu palaču i svoj stan, pa nema dvojbe da je svojom veličinom i opremom odgovarala toj dvostrukoj namjeni. Ostale pak u arhivskim spisima navedene građevine pod nazivom *palače* mora da su bile tima slične, dostojne ugleda svojih vlasnika i u osnovi jedva drugačije od *gradske palače* koja se s ulogom Vijećnice najčešće spominje u usponu romaničkih stoljeća. Odvojena od nje bijaše *općinska ložža*, kao mjesto najčešće sklapanja privatno-pravnih ugovora ali i donošenja javnih odluka prema tradicionalnim običajima sredozemnog podneblja (bilježi se od 1260-ih godina: CD — V/—, VI/—). A s obzirom na uvriježenu tipologiju tih izrazito srednjovjekovnih zdanja može se pretpostaviti da su u znatnoj mjeri slijedila antikom zadojena načela arhitekture grada Splita, iako o njihovim oblicima zasad ništa provjereno ne znamo.

Može se pak i na drugim primjerima razlučiti uolikoj se mjeri čimbenici svjetovnog graditeljstva iznjedriše iz spona antičkih predaja s iskustvima suvremenog promicanja gradske arhitekture. Ona je u cjelosti bila podređena kasnosrednjovjekovnom viđenju grada više kroz umnažanje stambenih jedinica negoli kroz oblikovanje zajedničkih prostora koji mahom uzdržavaju kasnoantičku mrežu. A opća mjesta razvoja u jasnome su doticaju s lokalnim uvjetovanostima uporabe pojedinih oblika i tipskih rješenja. Potvrđeno je, naime, tekstom Splićanina Tome da su ugledniji doseljenici za stanove dobili *kule* na vanjskim rubovima palače, upravo onako kao što su u uporedo nastajućim srednjovjekovnim jezgrama od Dubrovnika do Trogira ili Šibenika rubne kule podizali bogati i provjereni pripadnici zajednica svjesni da obranom čitavog urbanog sklopa brane prvenstveno i svoja dobra. A kule kao građevne zametke srednjovjekovnih sklopova u splitskome kraju istaknuo je prema starijim pisanim izvorima crkveni historičar D. Farlati u primjerima od samostana sv. Benedikta pred sjevernim gradskim vratima preko istorodnog samostana na Sustjepanu do biskupskog dvora u Vranjicu (Ecclesia Spalatensis, pag. 139, 236) potvrdivši uolikoj se mjeri svjetovna romanička arhitektura ne samo nalikovala nego i stvarno baratala utvrdnim elementima u svojem morfološki osebnom stvaranju.

Toliko lakše je i neovisno o razlozima obrane ustvrditi da su Dioklecijanove kule predstavljale privlačan obrazac za oblikovanje romaničkih kuća građana. Upravo one njihove odlike koje su istaknute već pri

prvoj analizi značajnog svjetovnog graditeljstva iz srednjeg vijeka, podudaraju se s likom istodobno rabljenih kula stare palače. Dovoljno je u dokaz tome usporediti onu pogledima na Split i danas najizloženiju jugoistočnu kulu, nekoć dodijeljenu nadbiskupskome dvoru, s najljepšim kućama u ulici Kraj Sv. Ivana, donekle u Dioklecijanovoj a pogotovo u Marulićevoj ulici. Navedeni stručni opisi naglasiše da im je »bitna oznaka plošnost« uz »jedinstvo plohe pa i volumena«, a time se neosporno odlikovahu i kasnoantičke utvrde srednjovjekovnoga grada. Najčvršće zidane pravilnim slaganjem krupnih klesanaca s rijetkim probojima lučnih otvora u strogom i mirnom rasporedu, bijahu privlačan uzor graditeljima u stilu srodnih oblikovnih ideala. Na to je važnije upozoriti budući da je veza između utvrda i kuća u romanici općenito bila naglašena, čak provjereno i genetski valjana. A u Splitu slijedom izravnog ugledanja to poprima osobite kvalitete estetskog obilježja što je svakako i viša kategorija stilskog mišljenja. Nije na odmet tome pridodati da se jedina jasnije raspoznatljiva kuća-kula, tipski inače u romanici posvuda učestala, nalazi tik do zapadnog ulaza u palaču, gdje je kao petokatnica (Adamova ul. 1) vjerojatno zadržala i ulogu stražarskog mjesta. Dijagonalno s vanjske strane postavljena, diže se srodna visoka romanička zgrada koja je vjerojatno izvorno imala javnu namjenu kao što je i kasnije poslužila za toranj gradskog sata. Koliko u morfologiji toliko u funkciji, dakle, razjašnjiva je tijesna veza najvažnijih slojeva građenja drevnoga Splita.

Donekle slično mora da se zbivalo sa *zatvorenim dvorištima* pojedinih građevnih blokova Palače kad se oni pod pritiskom brojčano uvećanog stanovništva počеше parcelirati na manje dijelove, te uslijed usitnjene stanogradnje presijecati ulicama. Nužno su se, naime, smanjivala, ali su po svoj prilici mjestimice zadržala sustav bočnih trijemova koji u pravilu opkoljavahu većinu insula u simetričnom poretku rimske palače. A budući da se u romaničko-gotičkoj gradogradnji hrvatskog primorja ionako bio uvriježio nacrt četvrtastog bloka s unutrašnjim dvorištem kako ga je prethodno ocrtala također antička arhitektura, to je opći predložak i ovdje lakše usvojen. Njegovom diobom došlo se do jednostavnijih ustrojbi ne više zajedničkog dvorišta opkoljenog sa svih strana kućama u jedinici bloka, nego pojedinačnog dvorišta tlocrtno razvijenije kuće ili palače. U dimenzijama nužno manja ta su dvorišta pratila postavu zgrade prema ulici kao uzdužnoj komunikaciji od koje ih je odvajao samo ogradni zid ili su uski prolazi vodili dublje u površinu bloka. Za provjeru toga neophodno je detaljnije istraživanje čitavog tlocrtnog sustava srednjovjekovnog Splita, ali se rješenja slute u romaničkim cjelinama vrh Bosanske ulice, s istočne strane Bernardova prilaza, kraj Željeznih vrata sa sjevera itd. Zgusnutost gradnji u staroj jezgri obzidanih palačinih površina ipak je brisala većinu mogućih primjera, pa ih se bolje nazire u predgrađima — npr. na položaju Male palače Papalića, kao prilog ocrtavanju onih tipova izgradnje koje će uznijeti srednji vijek do XV. stoljeća. Sačuvano je pak razgovjetnih cjelina palačica s dvorištem iz svih faza gotičkog graditeljstva u tolikom broju da se mora pretpostaviti njihovo nicanje već pod plaštom romanike. Problem je ipak u pitanjem vremenskom

određivanju s obzirom da se na većini prepleću sastavci jednog i drugog stila. A za naglasiti je da se s ubilježnim datumom iz 1270-ih godina pouzdano otkriva i pojava gotičkog sloga na portalu u Adamovoj ul. br. 3, koji pripada upravo takvoj palači s nekadašnjim dvorištem. Time se i certani dometi zrelog XIII. stoljeća sagledavaju u drugačijem stilskom poimanju negoli se u domaćoj povijesti umjetnosti običavalo.

Ali u prethodnome razdoblju prema kojem je usredotočena naša pažnja, veza s antičkom baštinom tek se empirijski i na drugim razinama utvrđivala. Presudno je bilo doticanje općih spoznaja romaničkog stila u nadiranju i dovinuću lokalnih graditelja, a gotovo je nemoguće razlučiti do tančina ta dva plana određivanja uporabnih oblika ondašnjeg svjetovnog graditeljstva Splita. Čini se ipak važnijim naglasiti tijekom razvoja u kojem se tipologija pripisuje vanjskim utjecajima i običajima vremena, jer je u suštini srodna istodobnim ishodima u drugim primorskim gradovima. Morfologija pak kao stvar građevinarske izvedbe i arhitektonsko-plastičke obrade stilskih zgrada posjeduje osobitosti s kojima se očitava i lokalna uvjetovanost toga iskustva. A prije osvrtnja na te vrsnoće splitske romaničke arhitekture moglo bi se istaknuti da je u usporedbi s drugim poznatim rješenjima visina gradnji ipak dosta svojstvena. Jer to je bila prostorna dimenzija života održana od prvih useljenja palače s prohodima po zidinama i terasama na svodovima. Neosporno je k tome i da su romaničke kuće unutar palače u pravilu više od sačuvanih u predgrađu, osobito one u sjevernome dijelu zidane na čvrstome tlu izvan zone podruma. I to se sve vezuje uz datosti prostora, toliko zbijenog da se nedostatak korisnih površina za stanovanje nastojao nadoknaditi rastom u visinu, što su također podržavala rimska zdanja dimenzionirajući tako sa svoje strane podizanje pravih malih palača. One starije na položaju Velike palače Papalića i istodobno preobražavane kraj Zlatnih vrata dostatan su tome dokaz. A svekoliko se time dosljednije oblikovala arhitektonska slika jedne društvene zajednice s jakom podvojenošću staleža, odnosno grada jakoga plemstva koje je oligarhijske težnje za izdvajanjem u svojoj sredini i zatvaranjem prema vani pokazivalo u suštinskim oblicima življenja i stvaranja.

Romanički Split, međutim, ne bijaše samo grad skladnih višekatnica kojima je visina nametala čvrstinu građenja, a kostur rimske Palače prvotno omogućavao vertikalna podizanja. I u današnjim njegovim membranama na razinama drugog i trećeg kata još stojećih srednjovjekovnih kuća zajedno se javljaju okviri romaničkih otvora i sastavi Dioklecijanovih zdanja. Mjestimice se ponavljanjem načina zidanja ili ocrtavanja obrisa pa i oblikovanjem okvira njihova srodnost dovodi gotovo do poistovjećivanja ali bez zatajivanja ishodišnih rješenja. Makar su ona pripadala minulom dobu i gradnjama razjašnjeno drugačije namjene, uza sva ideološka suprotstavljanja srednjeg vijeka prema njima zadržavahu se u fizičkoj svojoj opstojnosti i preko pukih potreba. A to bijaše itekako važno za sustavnu razradu unutrašnjih pročelja ili jedinstveno rješenje uličnih platna, dok se više ne zna točno što se dešavalo u također uslojenim podzemljima. Zanimljive su, doduše, arheološke potvrde o ispunjenju

prostorija carskih podruma s proizvodnim nekim pogonima, ali se pripisuju ranijim razdobljima. U zreлом srednjem vijeku, kad Palača postane povijesni Split, očigledno je osvajanje podnebnog prostora uzdizanjem građevnih volumena preko omjera izvornih stanja. Čak se i čvorišta koliko životnih toliko oblikovno novih zbivanja prebacivahu u hodnike podzidane lukovima iznad ulica. Ta stremljenja ponajbolje označiše mali i krhki, u svojim kubičnim zdanjima zatvoreni ranoromanički zvonici na novouspostavljenim svetištima od Jupiterovoga hrama do pojedinih gradskih ulaza. Smisao im je jasan jer simboličnom postavom, izborom mjesta i obradom kubusa podsjećaju na postupak preuđevavanja Dioklecijanova mauzoleja u kršćansko svetište kako ga je opisao D. Farlati spominjući postavljanje križeva u svim stranama rimskoga zdanja.

Na tim važnim točkama gradskog života započeto mijenjanje urbanog Splita sa svojstvenim će značenjem pak okončati podizanje *zvonika stolne crkve*. Ono je obavljeno — prema dosadašnjim uvjerenjima — početkom XIII. stoljeća, u jeku procvata male primorske komune, koja je suvremenim gradograđevnim pothvatima tada znatnije nadvladala značaj prvotne Palače u svojoj jezgri. Odvijalo se to i na čisto povijesnome planu s obzirom da je upravo tada Split učvrstio političku samostalnost svoje društvene zajednice pod pokroviteljstvom ugarsko-hrvatske kraljevske kuće. Uglavnom je sredió odnose sa susjedima, pa sklopio i većinu trgovačkih saveza s daljim pomorskim centrima ili vladarima kopnenih zaleđa, dok je unutrašnji poredak jamčila raspodjela uloga između crkvene i svjetovne vlasti koja je također već izgradila mehanizme svojeg upravljanja. Vizualni znamen stećene sigurnosti ili utemeljene samostalnosti građana postao je zvonik, što se uistinu počeo graditi u jeku procvata svih djelatnosti od važnosti za napredak grada. Tim podrobnije je oprimjerio većinu idejnih i materijalnih nastojanja u svojem izgledu, ponajprije mjeri sračunatoj na veličinu grada čistih obrisa na obalnoj nizini, potom i oblikom usklađenim s raščlambom čvrstih oboda najvažnijih vanjskih vizura i unutargradskih prostora. Uslijed obimne restauracije izvedene potkraj prošlog stoljeća, na žalost, prilično je zanemaren u današnjim vrednovanjima južnoslavenske spomeničke baštine (što valja držati na umu da se uslijed radikalnih obnavljanja rimskih građevina ne dogodi jednom i sa čitavom starom jezgrom Splita!), ali je kao remek-djelo svoje epohe u mnogome uzoran za osvjetljavanje problema o kojima govorimo.

Neporecivo utjelovljujući vrhunske razvojne domete srednjovjekovnoga Splita u svojoj zamisli i ostvarenju, zvonik stolne crkve poglavito ističe kulturnu i umjetničku samosvojnost grada kojem pripada. I opet naglašava susret između antičke osnove i srednjovjekovnoga rasta predočavajući to ponajprije nuždom izjednačavanja u veličinama, a potom vrsnoćama svoje arhitektonske razrade. Njome vlada plastička bujnost izražajne snage kao svojstvo jedne prezrele romanike, pa se bespotrebno sa stanovišta likovne procjene — pogotovo u posljednje vrijeme — otkrivaju tobože gotičke značajke u vidu prozračnosti i vitkosti. One su ipak ishod i posljedica jednog izuzetno domišljenog konstruktivnog sistema

Detalj grada unutar Dioklecijanove palače

koji se ne odvaja u svojoj suštini od romaničkih načela i tehnika. A čitava bremenita njegova građevna struktura sačinjena je od mnoštva čistih čimbenika romaničkog stila, pa i izvorna u bogatstvu njihova stilski zakonitog slaganja do stupnja da je svako umovanje izvan tog konteksta uistinu izlišno. Ali u okviru procjene tog romaničkog izraza s plastičke više negoli konstruktivne strane, zamjetno je ne samo oponašanje nego i preuzimanje formalnih obrazaca iz antike. Pogotovo je to jasno u donjim katovima, po svemu sudeći završenima prije XIV. stoljeća i utoliko jače prožetim rečenim htijenjima. Na jednom izrazito srednjovjekovnom zadatku, nadahnutom vjerskim značenjima a ostvarenom modernim oblikovnim iskazima; dakle, zgušnjavaju se motivi rimskog porijekla i teme poganskog preteksta. Ne ulazeći pak u ikonološka tumačenja figuralnih prikaza u sastavu zvonika ni drugih pratećih uporaba njegova zdanja, dovoljno je uočiti semiotska značenja osebuje arhitekture da se vidi

koliko se svjesno njegovi projektanti i graditelji povedoše za baštinom sredine. Time su doradili izvorne crte romaničke umjetnosti u Splitu, potvrdili samosvojnost koja se granala iz povijesnih uvjeta a dokazivala umjetničkim posezanjima.

Potraže li se pak podudarnosti između iskustava s kojima se oblikovala Dioklecijanova palača i onih uspostavljenih tijekom romaničkoga doba, neočekivano se spoznaje sklapanje jedinstva između zvonika i Peristila. Inače besprimjerno htijenje za uzdizanjem antike u srednjem vijeku do vječnosti iskazano je jasnim jezikom prenošenja plastičkih onih najefektnijih ustrojstava s ovoja jednoga na epidermu drugoga. Pri tome se uzdiže vrsnoća stvaralaštva iznad svih suvremenih prosjeka, što je tim važnije s obzirom da obje cjeline u svojem vremenu predstavljahu žarišta simboličnog odgonetavanja palače ili grada kojima pripadaju. Sadržajno, naime, jedan i drugi utjelovljuju divinizaciju vladara, u rimskom uvjerenju zemaljskog a u kršćanskom nebeskog, što objašnjava ključne razlike njihova građenja. Prva se odvijala u horizontalnoj stopljenosti s okruženjem ljudskog življenja, pa je uz monumentalnost primjerenu slavljenju vladara najjače države staroga svijeta baratala najkonkretnijim arhitektonskim elementima u čistom poretku klasičnog graditeljstva. S idejom i nakanom čašćenja Krista u srednjem vijeku se stremilo visinama, što je odredilo vrletno dizanje zvonika u raščlambi pak nadahnutog antičkim rješenjima na licu mjesta. Sukladno se oni odnose i prema važnim zdanjima svojih sklopova, pri čemu je zanimljivo romaničko otklanjanje iz fokusa arhitektonskog zbivanja klasične geometrije antičke palače i traženje vlastitih iskaza čak unutar prenamjene postojećih građevina. Tek je zvonik promišljeno aktivirao najmonumentalniji dio palače izvorno posvećen vječnosti: carski mauzolej koji je Peristil svjesno ostavljao po strani. Srednji je vijek od tog zatvorenog zdanja zaborava i mira načinio središte mističnog ali živog, trajno održavanog obreda, pa je skrenuo i svu pažnju prostorno-plastičkog oblikovanja od Protirona k njemu kao likovno i umjetnički najdotjeranijem mjestu. Utoliko je novo djelo, najljepši romanički zvonik na Jadranu, bilo predvorje katedrali, kao što je Peristil svojedobno bio svečani prilaz Vestibulu i dvoranama u osi Palače namijenjene veličanju cara, čija je uloga s pobjedom kršćanstva prenesena Kristu i na svojstven način pojačana univerzalnim značenjima.

Preuzevši ulogu novih, makar na stari način monumentalno arhitektoniziranih Propileja, zvonik doraduje tu temu po suvremenim shvaćanjima. Prvobitnoj se zamisli u potpunosti podređuje raščlamba romaničke novogradnje prenoseći goleme arkade iz bočnog niza Peristila na stijenke svojeg četverostrano ozidanog podanka. Po njihovoj mjeri određuje i strukturu lučne konstrukcije nad stubištem ulaza s Peristila u katedralu, također određene prema liku antičkih slavoluka. Osnovni motivi se ponavljaju s brojnim pratećim pojedinostima, ali se i variraju susljedno različitostima postave u maštovitijim kombinacijama. Za to nisu samo rabili izravno preuzete neke dijelove iz poganskih ruševina nego su sa svom srednjovjekovnom stilizacijom klesani dekorativni članci rađeni po postojećim uzorcima. A veliki red stupova s lukom se umnaža

na prvome katu, zadržavši opet sklad arkadnoga niza s pojačanim uglovima unatoč masivnosti romanički zatvorenoga zida koji definira čvrstinu volumena. Vodoravni vijenci koji mu ocrtavaju stupnjeve rasta, uvjerljivog u odlomcima bez naglih mijena i ubrzanja, u svojim su presjecima moćni poput rimskih, makar optočeni stilski primjerenim ornamentom. Naprotiv, stupovi, iako s njima sklapaju slogove nošenja, osamostaljeni su u prostoru s bazama i kapitelima kojima slikovitost pobija tektonička sabitost lukova nad njima. Tako je osnovna tema arhitektonski jasnog predočenja ostala važećom od dna do vrha. Gornji katovi uvode ipak veća raščlanjenja počevši od rastvaranja zida radi težinskog olakšanja, ali unatoč obogaćivanju izgleda ne suzbijaju strogi ritam nosača i nadvoja, ni miran poredak volumena i ploha. Utoliko, prateći pravila stilskeg razvoja, mora da su sračunati na vanjsko pročelje palače s kojim se visoko uzdignuti u pogledu izdaleka nametljivo spajahu. To je postalo i nadasve važno jer je u cjelovitoj slici grada odlično djelo srednjeg vijeka odgovaralo najljepšim preostacima Dioklecijanova zdanja. Štoviše, zvonik je vrsnoće mjesnog građevnog nasljeđa ponosito uzdizao i objavljivao u prostoru i vremenu s punom sviješću da u svojem oživotvorenju predstavljaju kulturni zalag po kojima se Split izdvajao od većine urbanih jezgri u svojem podneblju.

Dodir stoljeća, dakle, spomenički materijaliziran i fizički potvrđen odigrao se u prožimanju bez sukobljavanja jer je proistekao iz iskustvenih ravnoteža i sklada životnih spoznaja. U tome bijaše srž stvaranja Splita kao i vrsnoća njegova srednjovjekovnog stvaralaštva koje pri ovladavanju prvim potpuno stilskim izrazom racionalno poseže u vlastita oblikovna ishodišta da bi s njima sačinio likovno uravnoteženu cjelovitost. I to je uspjelo do razina koje pretpostavljaju posve trijezne prosudbe mogućnosti i htijenja, uključujući čak korištenje prednostima sa znalačkim raspoznavanjem pravih vrijednosti baštine koja se i u doradi uzdiže do značenja modela, koliko tipološkog ili morfološkog toliko i idejnog. Utoliko se o neznanim arhitektima mora suditi kao o vrhunskim umjetnicima srednjeg vijeka u našim prostorima; ta zadužili su nas stvaranjem jednog od najizražajnijih ambijenata ne samo Sredozemlja nego i evropskog kulturnog sjedinjenja. Zacijelo je tome pogodovala i duhovna klima u gradiću koji se u romaničko doba izrazito internacionalizira. Jer nije samo prijepis elemenata Dioklecijanove palače na katedralnome zvoniku dokaz osvrtnosti na antiku. Osvjedočuje ga u prostoru svakodnevnog poštivanja rečenog Statuta suvremena skulptura s poznatim oponašanjem rimskih dekorativnih reljefa, a čuvene drvorezbarije iz XIII. stoljeća u katedrali također su pune arhaičnih posudbenica. Iste pojave u knjižnome slikarstvu mjesnog nastanka uvjeravaju nas da je zahvaljujući učenim suvremenima od poduzetnih biskupa stranaca do promućurnih plemića i trijeznih ljetopisaca sve to ispunjavalo načela svekolikog djelovanja. Splićani su bez predrasuda tada vrednovali okvire vlastitog življenja te u antičkom nasljeđu iznašli polazište neophodnog snaženja i modernog uzdizanja. Osvjedočeno je to u povijesnim zapisima

u kojima se poganska baština shvaća kao stvarnost nedostojna prezira, a ogledalo svega je umjetničko oblikovanje kojim su nabijene i gradograđevne težnje.

Arhitektonska tkanja romaničkih lica grada prepuna su oživotvorenih antičkih tradicija, i to lokalnih a ne univerzalnih što je sasvim primjerno životu pokrajinskih središta u doba cvata primorskih općina. I dok je s jedne strane Dioklecijanova jezgra grada u svojim opnama nametala monumentalnost stambenih građevina koje u doba vladavine zreloga stila smjenjivahu neugledna zdanja starijih naraštaja doseljenika, u predgrađu se iskazala slobodnija primjena tih iskustava. Čini se, naime, da nijedna od ulica u starijem dijelu grada uslijed stoljetnog njegova zbivanja nije bila zadržala bočne trijemove rastvorenih rimskih ustrojstava. Njih je poništilo ne samo osvajanje slobodnih površina kad se grad ugurao u ljušturu Palače poredavši nizove kuća i uzduž površina širokih rimskih ulica, nego i tip građevina zatvorenih cjelina kakve se održaše od prvih stoljeća preobražavanja urbanističkog lika. A u predgrađu, gdje bijaše više neizgrađenih površina (znade se i za nekoliko velikih požara u kojima je stradala većina tamošnjih drvenih kuća) nove su ulice bile omeđene svojevrsnim romaničkim trijemovima. U dosta dugačkim nizovima pratili su ih sa strana lučni otvori pripadajući prizemljima stilskih katnica. Pogotovo su tako bile oblikovane one glavne, usmjerene novonastajućem općinskom trgu pred zapadnim vratima Palače, a te su bile čak i šire od postojećih ulica unutar nje s dosljedno višim zgradama. Tako se do danas u zapadnoj strani Šubićeve ulice nazire red od sedam romaničkih lukova ujednačenog ritma, raskriva se sve gušći njihov poredak uz Bosansku ulicu a kuća na Narodnom trgu br. 3 imala je bočno tri velika romanička otvora s najvećim četvrtim portalom. Naravno da su ti otvori, mahom pripadajući dućanima ili zanatskim radionicama, odgovarali potrebama trgovine kojoj se grad tada sve više otvarao, pa je pogotovo novoograđeno predgrađe tome i oblikovno prilagođavao. A većina i obrtničkih kuća s radionicama u prizemljima, svojstvenih razvijenim fazama srednjeg vijeka, imala je barem dvočlane otvore prema uličicama kako još pokazuje zapadna strana Pretorijanske ulice. Unatoč većoj zatvorenosti plemićkih domova, dakle, u romaničkome sloju splitskih stambenih građevina donekle je obnavljan sustav rimskih uzora sasvim prilagođen suvremenim svrhama gradskog života.

Važno je pak da je tragom tih i takvih predaja Split zadržao i nemalu reprezentativnost uličnih plaštava i kućnih pročelja. Simetrija otvora bila je uvriježen način postizavanja tih učinaka čak i na malim građevinama, primjerice kako se vidi na kući Iza lože br. 7—9 s dva prevelika luka u prizemlju. U nizu srodnih slučajeva, odnosno više-manje sličnih rješenja, ističu se prave male palače poput one tik do Jupiterova hrama, pruženoj sa sjeverne strane uličice koja je vrsnoćom nove arhitekture zacrtala i specifična svoja mjerila veličina bez obzira na velebnost poganskih zgrada među kojima se pruža. Podjednako lijepa romanička palača sred zapadnog poteza kuća u Marulićevoj ulici utanačuje skladne razmjere svojeg punog volumena naspram prostoru javne saobraćajnice. O tom podređiva-

nju veličini cjelina govori većina stambenih zgrada romaničkih odlika u novim srednjovjekovnim četvrtima koje će poremetiti tek kasnija stoljeća s prestižnim nametanjima kućevlasnika u sve slojevitijem društvu rastućega Splita. Zanimljivije za shvaćanje kontinuiteta oblikovnih načela, povezanosti suvremenih iskaza i tradicija jest raspoznavanje prijenosa rješenja među različitim zgradama, a uz uključivanje građevne svekolike baštine grada. Može se u to ubrojiti i običaj postavljanja drvenih galerija, kakvu mora da je imala upravo posljednja spomenuta katnica, sudeći po konzolama nad zonom prizemlja i otvorom vrata na razini prvoga kata. Valja podsjetiti da je čitava srednjovjekovna katedrala u podkupoli i na visinama dvaju vijenaca veličajnog plastičkog uresa unutrašnjosti Dioklecijanova mauzoleja, također imala uzdignute galerije na drvenim gredama kako bi mogla primiti veći broj vjernika. Osnovna prostorija, naime, bijaše itekako popunjena oltarnim odjeljenjem kojem pripadahu i korske klupe za zbor kanonika unutar mrežaste drvene ograde te prostranim memorijalnim kapelama svetih gradskih zaštitnika a propovjedaonicom u sredini približenoj vratima, pa su se u visini morala podići stajališta za puk. Teško je više i predočiti tu gužvu raznorodnih članova namještaja i konstrukcija, a dosljedno tvrdnji da je srednjovjekovna crkva bila slika grada, zacijelo se to ponavljalo u vanjskim prostorima romaničkoga Splita.

U mnoštvu svrsishodnih rješenja drvene nadgradnje galerijskog tipa vizualno oživljavahu izgled zbijenih stambenih četvrti, ali im se tragovi teže otkrivaju od čvrstih kamenih konstrukcija. No one su otpočetak uvjetovale kretanja uz katove i nad njima držeći se antičkih zidina i građevina. Među njima je za splitske romaničke kuće na tragu antičkih predložaka bilo uobičajeno i polaganje gornjih dijelova zida na nizovima visećih lukova sa klesanim zubovima kao nosačima. To rješenje otkriva danas ruševna kuća s jugozapada Boškovićevoj poljani, a ima i drugih primjera pa se održalo i kasnije kako pokazuje prva kuća u ulici Trogirskih žrtava. Srodno oživljavanje stijenki kućnih unutrašnjosti s redovima malih arkadnih otvora u praktičnoj namjeni otkriva se u ruševini kuće nasuprot Pretorijanskoj 11, gdje su u slične svrhe služile i velike arkade Dioklecijanova zida, najvjerojatnije uzete kao uzorni modul čak i mjestimičnog uređenja unutrašnjosti. Cjelokupni rječnik romaničkog graditeljstva upijat će iz antičkih priručnika više negoli se drugdje običavalo i u ukupnoj romaničkoj estetici nalagalo. Vjerojatno se iz toga lučila pojava osobitih nacrti, kao što su — primjerice — potkovičasti lukovi radijalno slaganih klesanaca na otvorima kuća u ulici Ilirskoj ili Andrićevoj. Najvjerojatnije su tipološki oni kasnoantičkog porijekla, kao što je to i način zidanja u pravilnim vodoravnim nizovima a s naglašavanjem u žbuki koso zarezanih spojnice, što se obično pripisuje iskustvu toga razdoblja. Budući da ih nalazimo i na kućama iz kasnijih stoljeća, samo se potvrđuje da tehnike prosječnog građenja ne mogu predstavljati

izrazite pokaznice stila. Neovisno o tome nadovezivanje romanike na dovinuća rimskog graditeljstva u Splitu je urodilo neposrednim iskustvenim oponašanjem bez obzira koliko se poklapalo s općim stremljenjima onoga doba u jadranskome bazenu.

Ali u razvojnim sklopovima ondašnjeg graditeljstva izuzetnost splitskih prilika je urodila još nekim osobitostima. Na prvome je mjestu među njima slojevitost tehnike građenja, važna s obzirom na to da pripada neposrednom umijeću mjesnih radionica. Spoznaje i iskustva u načinima obrade kamena, zidanja zidova i sastavljanja okvira vrata i prozora, naime, bijaše stvar obrazovanja lokalnih majstora više negoli ishod općih stilskih gibanja, vanjskih utjecaja i prenošenja znanja. A na bogatoj antičkoj podlozi ocrtavahu se i osobite predaje srednjovjekovnih naraštaja splitskih kamenara i zidara. U slaganju ili klesanju kamena imali su oko sebe toliko zornih uzora da nisu odoljeli uplivima obogaćujući tako i stvaralačke raspone romanike u hrvatskom primorju. S pažljivijom tehničkom dokumentacijom to će trebati posebice proučavati, no nema dvojbe da je niz pojedinosti u građenju splitskih romaničkih kuća proizišao iz antičkih dovinuća na licu mjesta. Spomenuta kuća u Marulićevoj ulici, te ona na sjevernome platnu uličice Kraj sv. Ivana u nizu onih koje se odlikuju vrsnoćom zidanja i upotrebljenih klesarskih tehnika upravo vrve ponavljanjem primorskih predložaka. U slogu lukova ističe se zrakasti poredak s romboidnim ključnim članom po uzoru lučnih otvora na stražarskim hodnicima vrata palače. Česta je pojava šupljeg vodoravnog prosjeka radi rasterećivanja nadvratnika čak i onda kad su položena dva praga, kao na kućama u Arhiđakonovoj ulici ili u Ulici Ilirske akademije. To se ponavlja i kasnije, zamjetno je u graditeljstvu iz doba Jurja Matijeva Dalmatinca a oživljava se i u gradnjama rustičnog baroka. Nedvojbeno je ustaljivanje građevinarskih navika u dugoročnome slijedu po vlastitoj baštini kojoj pripada i segmentni luk, potvrđen već u romaničkim nakon antičkih konstrukcija. One su, dakle, predstavljale dragocjeno polje učenja romaničkih graditelja koji osvrtnom u baštinu splitske sredine neprestano stvarahu prilično izvorna djela, usklađena sa stanovitim starim predajama i suvremenim potrebama.

Koliko je to bilo uvjetovano stanjem u prostoru same Palače kao životvorne jezgre Splita, slikovito pokazuju ugradnje romaničkih zdanja u skelete antičkih zgrada. Ulice su srednjovjekovnoga grada uglavnom i formirane tako da se manje nove kuće oslanjaju na rimska zida, najčešće u nizovima s prednjih i stražnjih njihovih strana. Sužavajući prolaze nisu suzbile i onaj osjećaj dinamičke prostornosti kojim je Palača bila zadojena, ali su je zgušnjavanjem svodili na svoju, nipošto više imperijalnu mjeru. Zakrili su većinu pilona i arkada i svemu dali slikovitost nepravilnih a malih blokova u razigranosti poretka s izmacima uglova po smjerovima nekoć ravnih komunikacija. Ali su zadržali u

zadanoj mreži i većinu raskršća, poneko presvođavajući svojim umecima u visoke lukove trijemova. Tako je uz zapadni ugao sjevernog gradskog ulaza romanička palača obgrlila jaki tamošnji tetrapilon umetnuvši ulične nadsvođene prolaze pod njenim lukovima. I u tom svekolikom pregrađivanju, ugrađivanju i podgrađivanju zanimljiva je činjenica da se na romaničkim kućama i palačama gotovo uopće ne zapaža antičkih spolija, što je također naglašeno pri njihovom objavljivanju. Kao da je Palača uistinu bila i čuvana kao cjelina »odlična poput utvrđena grada«, kako o njoj napisa Toma Arhidakon. Jedino je na zvoniku bilo obilje ugrađenih antičkih sastavaka čvrsta kamena, očitavanje kojih potiče osobita ikono-loška pitanja. Ujedno je možda samo dokaz više koliko se tu baštinu čuvalo od privatnih razaranja, ali i držalo poput javnoga dobra iskoristivog kod zajedničkih poduzimanja. Svemu je ipak ona dala monumentalnost, izvornu i novostvaranu pa i specifični osjećaj za prostorno-plastičnu raščlanjenost arhitekture kojom splitska romanika nadjačava suvremena oblikovna rješenja primorskih gradova.

U usporedbi gradograđevnih postignuća i arhitektonskih odlika srednjovjekovnoga Splita prema ostalim primorskim gradovima, dakle, očito je jače srašćivanje s antičkim predajama. U tim sasvim shvatljivim okvirima stvorena je specifična fizionomija grada kao cjelovitog organizma prije negoli se s humanističkim osjećanjem počela uvažavati uloga pojedinih njegovih pripadnika. Na polju likovnog izraza urodilo je to posvemašnjom anonimnošću značajnih stvaralaca, osobito u arhitekturi izjednačavanjem važećih oblikovnih načela. Koliko god jednostavna i u obliku čvrsta, toliko su ostala vezana uz konkretne datosti svoje ljuštore i jezgre: Dioklecijanove plaće kao prvorazrednog spomenika iz antičke starine. S napomenom komunalnog razvoja Splita taj spomenik je postao više nego uporište razvoja grada jer je shvaćen i usvojen kao izvor čak umjetničkog posezanja. I suština ondašnjeg gradskog izraza tako se s njime preplela u posve pozitivnome smislu što ga na najvišoj razini iskazuje oblik gradskog zvonika. Poput Palače uvučen u svijest stanovnika željenih samopotvrđivanja na tipično srednjovjekovni način, postao je znamen grada koji je ona dugo zatvarala. I na prvim grbovima grada Splita utoliko su naglašena upravo ta dva elementa: zidine antičkog postanka s istaknutim poligonalnim kulama, a nad njima vitak zvonik njima posve usklađenog lika. Time je samo potvrđeno da je u ideji i realizaciji došlo do zamjernog sjedinjenja prošlosti sa suvremennošću, što bi kao ključna vrijednost i odlučna vrsnoća trebalo ostati vječno čitljiva poruka u izgledu Splita.

Igor Fisković:

»LE COSTRUZIONI MEDIEVALI E L'IDENTITÀ DELLA CITTÀ DI SPLIT«

Riassunto

Partendo dalla constatazione che il nucleo di Split medievale era costituito dal Palazzo di Diocleziano l'autore fa rilevare che prima ancora di essere diventata città Split aveva una costituzione architettonica particolarmente complicata. Ed è perciò che nelle sue indagini cerca di spiegare il fatto per cui non solo le strutture urbanistiche ma anche la morfologia architettonica delle costruzioni medievali finirono per subire l'influenza del patrimonio dell'età antica. Ne premette poi una constatazione preliminare: nell'alto Medioevo e nella fase di sviluppo precomunale cioè, allorché il Palazzo non serviva se non come rifugio ai fuggiaschi di Salona, continuò a predominare la negazione passiva dell'antichità. All'inizio usate in condizioni in cui sono state trovate le costruzioni romane furono soltanto in un tempo successivo adibite alle nuove destinazioni, il che fu spiegato poi anche nelle susseguenti cronache ampiamente analizzate. Fu appena con l'apparizione del maturo stile romanico cioè che venne a costituirsi un rapporto più attivo anche nei confronti del patrimonio edilizio. Sono molti i particolari infatti nei quali vengono chiaramente riprodotti i modelli ed esempi lasciati dall'antichità. È così che l'arte romanica di Split spicca in un certo senso per le sue soluzioni fra tutte le altre città dalmate. Essa si distingue inoltre anche nell'architettura delle case di abitazione per la sua monumentalità espressiva e la capacità di riprodurre le matrici specifiche trovate nel patrimonio locale. Nel dimostrarlo l'autore oltre ad analizzare i monumenti sul posto cerca di esaminare pure le fonti d'archivio ravvisando in essi tutta la ricchezza di soluzioni e la singolare diversità di modelli architettonici. Il culmine del processo di trasmissione delle esperienze romane nella formologia dell'attività creativa scultorea del Medioevo viene raggiunto secondo l'autore nella figura del campanile della cattedrale, eretto nel XII secolo come simbolo della emancipazione municipale di Split. In questo tra i più belli campanili romanici dell'Adriatico vengono riprodotte infatti le soluzioni strutturali prese dal Peristilio imperiale. Ed è così che mediante le interpretazioni semiologiche e la comparazione dei segmenti dei complessi architettonici di queste due epoche più importanti per la formazione della fisionomia della città di Split viene riconfermato il fatto che la identità visuale e concettuale della città è quasi pienamente determinata dall'unione di una volontà medievale con le esperienze della tarda antichità.